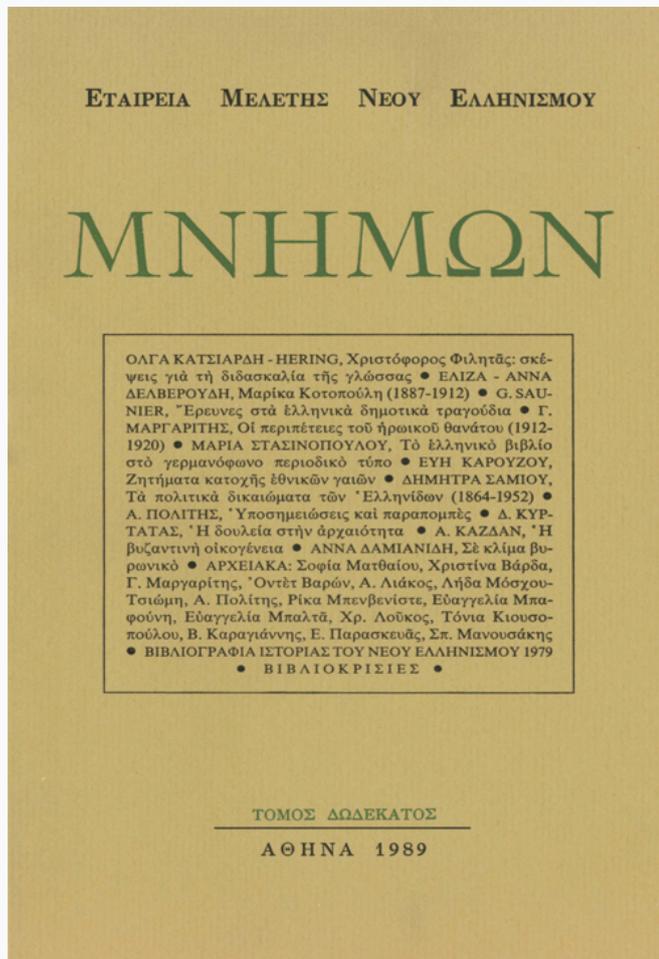

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

Αντώνης Λιάκος, Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία / Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.455](https://doi.org/10.12681/mnimon.455)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΤΘΑΙΟΥ Σ. (1989). Αντώνης Λιάκος, Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία / Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. *Μνήμων*, 12, 285–290.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.455>

Duby (σ. 138), «αν τυχόν κάποιος αργότερα ζητήσει να μάθει τί ήταν στη Γαλλία, στο δεύτερο τρίτο του 20ου αιώνα, το επάγγελμα του ιστορικού, ας κρίνει αυστηρά αυτήν εδώ τη μαρτυρία».

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

Ἀντώνης Λιάκος, Ἡ Σοσιαλιστικὴ Ἑργατικὴ Ὀμοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασσιόν) καὶ ἡ Σοσιαλιστικὴ Νεολαία. Τὰ καταστατικά τους, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1985, 164 σ.

Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Ὁ Γ. Σκληρὸς στὴν Αἴγυπτο. Σοσιαλισμὸς, δημοτικισμὸς καὶ μεταρρύθμιση, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1988, 291 σ.

Ἡ αὐξημένη πολιτικὴ εὐαισθησία τῆς δεκαετίας τοῦ '70 καὶ ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία ἔστρεψε πολλοὺς ἐρευνητὲς στὴ μελέτη φαινομένων, ὅπως εἶναι τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ οἱ πρωτοποριακὲς ἰδέες στὴν Ἑλλάδα. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ συντεχνία στὸ ἐργατικὸ σωματεῖο, οἱ μορφὲς τῶν ἐργατικῶν διεκδικήσεων, ἡ ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς διαμαρτυρίας, ἡ διατύπωση σοσιαλιστικῶν, σοσιαλιστουσῶν ἢ γενικῶν πρωτοποριακῶν ἰδεῶν, ἡ δημιουργία καὶ ἡ δράση ὁμάδων, κινήσεων καὶ κομμάτων, ἡ δραστηριότητα διανοουμένων, ποὺ ἐκφράζουν συνειδητὰ ἢ ἀσυνείδητα αὐτὲς τὶς τάσεις εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀπασχολοῦν τοὺς ἱστορικούς. Ἡ ἀνανέωση ὅμως δὲν συνίσταται τόσο στὴν ἐπιλογή νέων θεμάτων, ὅσο στὴν ἐπιλογή τῆς μεθόδου. Οἱ ἱστορικοὶ αὐτοὶ ἀπορρίπτοντας τὴν ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς ἱστορίας θεωροῦν τὴν αὐστηρὴ μέθοδο ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ μελέτη παρομοίων θεμάτων.

Στὸ σημείωμα αὐτὸ παρουσιάζονται δύο ἐργασίες ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὶς προηγούμενες παρατηρήσεις· ἀντικείμενο τῆς πρώτης εἶναι ἡ Φεντερασσιόν τῆς Θεσσαλονίκης (1909-1918) καὶ τῆς δεύτερης ὁ Γ. Σκληρὸς καὶ ἡ δραστηριότητά του στὴν Αἴγυπτο (1911-1920). Τόσο ἡ Φεντερασσιόν ὅσο καὶ ὁ Σκληρὸς μετὰ τὴ συγκεκριμένη του δραστηριότητα ἐκφράζουν δύο κινήσεις πρωτοποριακὲς, ποὺ παρὰ τὶς διαφορὰς τους ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωση καὶ τὶς θεωρητικὲς ἀντιλήψεις, ἀνήκουν στὴν ἴδια ἐποχὴ, ἀναμετρῶνται μετὰ τὶς ἴδιες συγκυρίες, τὸν Βενιζέλο καὶ τοὺς ἐθνικοὺς πολέμους, καὶ γεωγραφικὰ τοποθετοῦνται σὲ περιοχὲς ἔξω ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπου ὁ βαθμὸς «ἐκσυγχρονισμοῦ» εἶναι μεγαλύτερος, καὶ σφραγίζονται ἀπὸ παρόμοιες θεωρητικὲς ἐπιρροές.

Στὴν πρώτη ἐργασία, τοῦ Ἀντώνη Λιάκου, δημοσιεύονται δύο καταστατικά ἀπὸ τὸ

άρχειο του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, το καταστατικό της Σοσιαλιστικής Έργατικής Όμοσπονδίας Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν, 1909-1918) και το καταστατικό της Σοσιαλιστικής Νεολαίας Θεσσαλονίκης (1910), νεολαίας της Φεντερασιόν. Σε παράρτημα αναδημοσιεύεται μια έκθεση του 1910 της Φεντερασιόν προς το Γραφείο της Σοσιαλιστικής Διεθνούς, σε ελληνική μετάφραση από το δημοσιευμένο γαλλικό πρωτότυπο, καθώς και ένα υπόμνημα του 1914, που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Βουλής, με τίτλο *Ύπερ της δικαιοσύνης κατά της αδικίας. Αίτησις και Υπόμνημα της Σοσιαλιστικής Όμοσπονδίας Θεσσαλονίκης και του Διεθνούς συνδικάτου καπνεργατών υποβληθέν προς την κυβέρνησιν της Ελλάδος*. Εκτός από την έκθεση του 1910 που απλώς σχολιάζεται, στα υπόλοιπα κείμενα προτάσσονται έκτενη εισαγωγικά σημειώματα.

Οι τέσσερις πηγές που εκδίδει ο Λιάκος μας δια φωτίζουν για τη φυσιογνωμία και τις δραστηριότητες της Φεντερασιόν, μιάς από τις γνωστότερες σοσιαλιστικές ομάδες των αρχών του αιώνα. Με την επιλογή και τη δημοσίευση των συγκεκριμένων κειμένων ο συγγραφέας θέλει να αναδείξει κατ' αρχήν τη σημασία και τη χρησιμότητα που έχουν αυτού του είδους οι πηγές για τη μελέτη παρομοίων θεμάτων. Οι διαθέσιμες π.χ. σήμερα διεθνείς πηγές, τα αρχεία της Β' Σοσιαλιστικής Διεθνούς ή της Σοσιαλιστικής Διεθνούς των νέων και τα έντυπά τους παρέχουν σημαντικές πληροφορίες ιδιαίτερα για τις οργανώσεις που είναι ένταγμένες σ' αυτές, όπως συμβαίνει με τη Φεντερασιόν και τη νεολαία της. Από την άλλη πλευρά, όπως τονίζει ο συγγραφέας, «το καταστατικό δεν αποτελεί μόνο περιγραφή της οργανωτικής δομής, αλλά ένα κείμενο με θεωρητική και πολιτική σημασία» (σ. 7).

Αξιοποιώντας λοιπόν τις μαρτυρίες αυτές ο συγγραφέας θίγει, χωρίς να φιλοδοξεί να τα εξαντλήσει, τα ζητήματα που αναφέρονται στη μη «πολιτική» πλευρά των σοσιαλιστικών ομάδων: «προπαντός χρειάζεται μια σφαιρική αντιμετώπιση που θα διερευνήσει όχι μόνο τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες γεννήθηκε και έδρασε αλλά και την έσωτερική ζωή της οργάνωσης, το χαρακτήρα των δραστηριοτήτων της, όλα εκείνα που περιλαμβάνονται αλλά και παραλείπονται συνήθως από την ιστορία των συνεδρίων και της έναλλαγής των ηγεσιών» (σ. 17). Έτσι το ενδιαφέρον του στρέφεται στην όμοσπονδική οργάνωση της Φεντερασιόν, ή όποια βασίζεται στα διεθνή σοσιαλδημοκρατικά πρότυπα αλλά και στην παράδοση σοσιαλιστικών ομάδων των εθνών της διασποράς (το έβραϊκό στοιχείο είναι κυρίαρχο στις τάξεις της).

Ο κατάλογος των ιδρυτικών μελών που συνοπογράφουν το καταστατικό προσφέρεται για μια στοιχειώδη μελέτη της ταυτότητάς τους από την άποψη του επαγγέλματος και της ηλικίας: επιτρέπει επίσης παρά τις περιορισμένες στατιστικές του δυνατότητες, κάποιες ενδεικτικές διαπιστώσεις για τη σύνθεση γενικά της οργάνωσης και για τους επαγγελματικούς χώρους στους οποίους απευθύνονταν από τα «μαζικά» επαγγέλματα αντιπροσωπεύονται π.χ. μόνο οι καπνεργάτες, ενώ η πλειοψηφία των μελών της Κ.Ε. είναι έμποροϋπάλληλοι.

Από τις παρουσιαζόμενες πηγές ο συγγραφέας άντλει στοιχεία για να διερευνήσει το χαρακτήρα της πολιτικής, με την ευρεία έννοια, δράσης της Φεντερασιόν: η εργατική λέσχη, το βιβλιοπωλείο και οι δανειστικές βιβλιοθήκες, ο λαϊκός καταναλωτικός συνεταιρισμός και το συνεργατικό άρτοποιείο είναι μερικές από τις μορφές πολιτικής παρέμβασης που χρησιμοποιεί, σύμφωνα με τα πρότυπα της γερμανικής και αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας.

Η Σοσιαλιστική Νεολαία ως «σχολή στρατολόγησης» είναι το σημαντικότερο μέσο

πού υίοθετεί η Φεντερασιόν για να αυξήσει την επιρροή της κυρίως μέσω της εκπαίδευσης. Από τα υπάρχοντα τότε πρότυπα σοσιαλιστικής παιδαγωγικής η Φεντερασιόν ακολουθεί περισσότερο την Ίσπανική Escuela Moderna του Ferrer, ο οποίος «έδινε έμφαση στην ανθρωπιστική και ρασιοναλιστική εκπαίδευση του ατόμου» (σ. 41). Η άθλητική ανάπτυξη εξέλλου, πού αποτελεί βασικό στόχο της σοσιαλιστικής παιδαγωγικής της εποχής ως αντίδοτο του αλκοολισμού, και η αισθητική καλλιέργεια των μελών (θέατρο, μουσική) είναι οι δύο άλλοι στόχοι της παιδαγωγικής πού εφαρμόζει η οργάνωση.

Η Σοσιαλιστική Νεολαία της οποίας η δομή, η λειτουργία και η σύνθεση προσδιορίζονται από το καταστατικό και τα αντίστοιχα διεθνή παραδείγματα αποτελεί κατά τον συγγραφέα πρώιμη έκφραση του θεσμού των πολιτικών νεολαίων στην Ελλάδα και σημαντικό μάρτυρα για ένα πολιτισμικό φαινόμενο: «την “ανάκαλυψη” της νεανικής ηλικίας, την αναγνώριση και τη διαφορετική αντιμετώπιση των ιδιοτήτων, των δυνατοτήτων και των αναγκών της» (σ. 7).

Το υπόμνημα του 1914, το οποίο συντάχθηκε μετά τις διώξεις των ήγετων της Φεντερασιόν, λόγω της καπνεργατικής απεργίας του ίδιου χρόνου, βοηθάει στην πληρέστερη κατανόηση της δράσης της για τα χρόνια μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος: επιτρέπει μάλιστα στο συγγραφέα να θίξει, αντλώντας στοιχεία και από τον τοπικό τύπο, εύρύτερα ζητήματα όπως είναι η μορφή των εργατικών διεκδικήσεων του μεσοπολέμου, η κρατική καταστολή και τα ιδεολογικά επιχειρήματα των δύο πλευρών, πού εκφράζουν την «αντιπαράθεση εθνικής και κοινωνικής συνείδησης» (σ. 107): οι «άπατριδες Έβραϊοι» δέν αγωνίζονται για τη διεκδίκηση εργατικών αιτημάτων αλλά συμμαχούν με τους Βουλγάρους κατά του Έθνους.

Με τη μελέτη του ο Λιάκος υποδεικνύει τη γνωστή και από άλλες εργασίες του μεθοδολογική άποψη, ότι για να συγκροτηθεί ένα ερμηνευτικό πλαίσιο σχετικά με το εργατικό κίνημα απαιτείται ο συνδυασμός πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας, ενώ απαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό είναι η σύνδεση της ελληνικής με την δυτικοευρωπαϊκή ιστοριογραφία¹. Με τον ύπαινικτικό τρόπο πού επιλέγει για να αξιοποιήσει τις παρουσιαζόμενες πηγές, ο συγγραφέας προτείνει πολλαπλές κατευθύνσεις για τη μελλοντική έρευνα. Η φύση των πηγών πού δημοσιεύονται δέν αφήνει περιθώρια όμως για να θιγεί μιá παράμετρος εξέισου σημαντική, η ζωή και η δράση όσων πρωταγωνίστησαν σε τέτοιες κινήσεις.

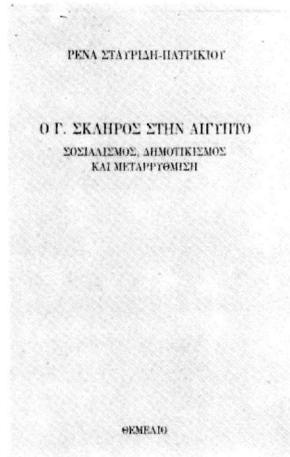
Αυτήν ακριβώς την παράμετρο λαμβάνει ύπόψη η δεύτερη μελέτη πού παρουσιάζεται εδώ, της Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου, η όποια άρθρώνεται γύρω από την προσωπικότητα και τη σκέψη του Γ. Σκληρού, εισηγητή του μαρξισμού στην Ελλάδα το 1907 με το *Κοινωνικόν μας Ζήτημα*. Παρακολουθεί την πορεία του στο διάστημα πού είναι έγκατεστημένος στην Αίγυπτο, από το 1911 ως τον θάνατό του το 1920. Σε προγενέστερες εργασίες της η Πατρικίου έχει διερευνήσει τη δραστηριότητα του Σκληρού τα προηγούμενα χρόνια και ιδιαίτερα τις θεωρητικές άποψεις πού εκφράζει στο *Κοινωνικόν μας Ζήτημα* ως πρός τις επιρροές πού είχε δεχθεί και ως πρός τη συζήτηση πού προκάλεσε στους κύκλους των δημοτικιστών.

1. Βλ. τον πρόλογο του Λιάκου στό Dick Geary, *Το Ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα (1848-1939)*, μετάφραση-επιμέλεια Τάσος Δαρβέρης, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1988 και την επισκόπηση του θέματος «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος», στό *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 35, 36, 37 Δεκέμβριος 1988, σ. 161-170.

Στην εργασία που παρουσιάζεται εδώ ή συγγραφέας εξετάζει εξαντλητικά τη σχέση του Σκληρού με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και τους δημοτικιστές και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα δύο αυτά στοιχεία συγκρότησαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο θεώρησε ότι ήταν δυνατόν να προωθηθούν οι ιδέες του. Έπηρεασμένος από τον εξελικτικό μαρξισμό του Πλεχάνωφ και εκπρόσωπος της σοσιαλδημοκρατίας της εποχής χρησιμοποίησε τον δημοτικισμό ως την καταλληλότερη κοινωνική δύναμη και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ως το προσφορότερο μέσο για την εφαρμογή του στόχου του: «Στή σκέψη του κυριαρχεί πάντα ή ιδέα πως για να πραγματοποιηθούν οι μεταρρυθμίσεις που θα οδηγήσουν σ' ένα κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό είναι αναγκαία ή «πνευματική ανάπτυξη του λαού», ή οποία θα επιτρέψει ταυτόχρονα και την ταξική συνειδητοποίηση. Κύριος μοχλός για την ανάπτυξη αυτή θα είναι ή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ...» (σ. 90). Ακολουθώντας το δράμα αυτό «δεν έπαψε μέχρι το τέλος της ζωής του να διακηρύσσει ότι ή σύνδεση των δημοτικιστών με τις λαϊκές τάξεις και το εργατικό κίνημα θα είχε τελικά ένα διπλό αποτέλεσμα: από τη μια μεριά, την προώθηση των δημοτικιστικών ιδεών και από την άλλη τη διαμόρφωση μιάς πνευματικής ήγεσίας, στην υπηρεσία της εργατικής τάξης» (σ. 145).

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζονται οι σχέσεις του Σκληρού με τους πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917, Μ. Τριανταφυλλίδη, Α. Δελμούζο και Δ. Γληνό, ενώ αντικείμενο του δευτέρου κεφαλαίου είναι κυρίως ή διασταύρωση των ιδεών του με την πολιτική πρακτική του Βενιζέλου. Η σχέση αυτή οδήγησε και σε κυβερνητική πρόταση το 1917 προς τον Σκληρό που δεν υλοποιήθηκε, να αντιπροσωπεύσει τους Έλληνες σοσιαλιστές στα διεθνή σοσιαλιστικά συνέδρια· είναι γνωστό πως ο Βενιζέλος ήθελε να προωθήσει τη διπλωματική του πολιτική και από το βήμα τέτοιων συνεδρίων. Η συμπάθεια του Σκληρού προς τον Βενιζέλο «που θα εξελιχτεί σε άπροκάλυπτο ένθουσιασμό, στηρίζεται πρώτιστα στο γεγονός ότι οι απόψεις του για προσεκτική και προοδευτική εφαρμογή ριζοσπαστικών μέτρων συνέπιπταν με τις θέσεις του Βενιζέλου» (σ. 71) την εποχή εκείνη.

Στο τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται οι δημοτικιστικές ομάδες της Αιγύπτου στις οποίες συμμετείχε άμεσα ή έμμεσα ο Σκληρός: το «Έντευκτήριο» (1915) και ή «Δημοτικιστική ομάδα» (1916) στο Κάιρο, καθώς επίσης και ο Έκπαιδευτικός Όμιλος Αιγύπτου (1918), με ευρύτερους από το γλωσσικό ζήτημα στόχους. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει ή συγγραφέας στον Έκπαιδευτικό Όμιλο και μάλιστα στη σύνθεση της ιδρυτικής του ομάδας για την οποία διαπιστώνει ότι «συμπληρώνεται καθαρά ή εικόνα μιάς ομάδας άστών διανοουμένων. Πρόκειται, δηλαδή, για μιά ομάδα, της οποίας τα μέλη έχουν εξειδικευμένες γνώσεις, κοινωνικό κύρος και οικονομική επάρκεια» (σ. 143) και στών όποιων τη στάση και το έργο «διακρίνονται ... αίτήματα κοινωνικού και πνευματικού έκσυγχρονισμού που ξεφεύγουν από τα όρια που έχει θέσει απλώς ή δημοτικιστική τους ιδιότητα» (σ. 144). Η δραστηριότητα του Όμιλου (έκδοτική, εκπαιδευτική, όμιλίες) εκτίθεται αναλυτικά στο έκτο κεφάλαιο. Ένα άλλο ενδιαφέρον θέμα, που αναπτύσσεται στο πέμπτο

κεφάλαιο του βιβλίου είναι η σχέση του Σκληρού με τον Καβάφη, ή συμμετοχή τους στις ίδιες ομάδες, ή κοινή άποψη τους για τη γλωσσική μετριοπάθεια που εξυπηρετούσε ευρύτερους στόχους, κοινωνικούς για τον πρώτο και αισθητικούς για τον δεύτερο.

Η εργασία συνοδεύεται από επίμετρο με μαρτυρίες που αναφέρονται στις επαφές του Σκληρού με την ελληνική σοσιαλιστική κίνηση, στον Έκπαιδευτικό Όμιλο Αιγύπτου και στα βιογραφικά του Σκληρού.

Ο αυστηρά επαγωγικός, ακριβής και πυκνός λόγος της Πατρικίου δεν επιτρέπει διεξοδικότερη παρουσίαση της μελέτης της. Με τη σχολαστική επεξεργασία και αξιοποίηση των δεδομένων οδηγείται στη συζήτηση προβλημάτων, όπως είναι η σχέση των σοσιαλιστικών κινήσεων και των σοσιαλιστών διανοουμένων με το Βενιζέλο σε συνδυασμό με την απουσία σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στην Ελλάδα, ή μη ένσωμάτωσή τους αργότερα στο ΚΚΕ, το οποίο ήταν προϊόν νέων συνθηκών (κυρίως του πολέμου), ή ευρεία κοινωνική λειτουργία του δημοτικισμού και η «ιδεολογική έτοιμότητα» που διέθεταν ή δεν διέθεταν οι κοινωνίες για να άνεχθούν πρωτοποριακές ιδέες. Κυρίαρχο πρόβλημα για τη συγγραφέα φαίνεται πάντως να είναι ο ίδιος ο προσδιορισμός της έννοιας της πρωτοπορίας. Η εξαντλητική εκμετάλλευση των πληροφοριών της προσφέρει επίσης τη δυνατότητα να διακρίνει λεπτές αποχρώσεις, όπως είναι π.χ. οι εϋθραυστες ισορροπίες μέσα στο κόμμα των φιλελευθέρων, τα διαφορετικά ρεύματα του δημοτικισμού ή οι αντιδράσεις που προκαλούνταν, όταν μια ιδέα χαρακτηριζόταν «σοσιαλιστική».

Οι δύο εργασίες που παρουσιάζουμε εδώ, παρά τη διαφορά του αντικείμενου και των στόχων τους εντάσσονται σ' ένα κοινό πεδίο έρευνας και καταλήγουν σε παρατηρήσεις και διαπιστώσεις που προωθούν αναμφισβήτητα τη μελέτη των συναφών θεμάτων.

Με την ευκαιρία αυτή θα θέλαμε να επισημάνουμε πώς η μελέτη των κοινωνικών κινημάτων ως επί μέρους αντικείμενο της κοινωνικής ιστορίας παρουσιάζει τις ανάλογες καθυστερήσεις. Οι σχετικές μελέτες είναι λίγες και γίνονται κυρίως στα πλαίσια ατομικών έρευνών και όχι μεγάλων προγραμμάτων. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι παραμένουν άσφαφεις βασικές έννοιες όπως «εργατικό κίνημα», «σοσιαλιστικό κίνημα», «πρωτοπορία» κτλ., ενώ δεν έχουν καθοριστεί με σαφήνεια ούτε το ακριβές περιεχόμενο του θέματος ούτε τα χρονολογικά του όρια. Το αντικείμενο εξάλλου προσφέρεται ιδιαίτερα για ιδεολογική χρήση και εκμετάλλευση. Παρά το γεγονός ότι ο κίνδυνος αυτός έχει έντοπιστεί αρκετά χρόνια τώρα, δεν έχει σταματήσει η παραγωγή εργασιών οι οποίες χρησιμοποιούν τέτοιου τύπου φαινόμενα για να δικαιώσουν εκ των υστέρων διαμορφωμένες απόψεις².

Οι δύο παραπάνω μελέτες πάντως συμβάλλουν στον αυστηρότερο προσδιορισμό του αντικείμενου και ως προς τους στόχους και ως προς τη μέθοδο. Χωρίς να διαμεύδουν τη φιλοδοξία των συγγραφέων για μια συνολική θεώρηση των πραγμάτων υποστηρίζουν με τον τρόπο της ή κάθε μία την ανάγκη για τη λεπτομερειακή μελέτη των *ειδικών περιπτώσεων*.

Η εμφάνιση και η μορφή πρωτοποριακών κινήσεων και ιδεών είναι η συνισταμένη

2. Το 1983 συστήθηκε επιστημονική εταιρεία με σκοπό τη μελέτη του εργατικού κινήματος, η οποία δεν μπόρεσε να δραστηριοποιηθεί. Τη δημόσια συζήτηση για την καθυστέρηση ως προς τη μελέτη αυτών των θεμάτων είχε ξεκινήσει το 1982 ο Άντ. Λιάκος (βλ. περιόδ. *Ο Πολίτης*, τεύχος 49, Μάρτιος 1982).

παραγόντων μεταβαλλόμενων στο χώρο και στο χρόνο. Διαφέρουν ή κοινωνική και οικονομική δομή, οι δρόμοι επικοινωνίας, οι πολιτικές και ιδεολογικές συγκυρίες. Δεν είναι εύκολη π.χ. η διάκριση εθνικής και κοινωνικής διεκδίκησης για τις περιοχές που στις αρχές του αιώνα δεν έχουν ακόμα ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος. Η σύγχυση αυξάνεται μετά την ενσωμάτωση, όποτε το εθνικό στοιχείο εμφανίζεται ισχυρότερο, ενώ η ποιότητα του προβλήματος είναι διαφορετική κατά περιοχές ανάλογα με τις εθνότητες που συγκατοικούν και δεν εκδηλώνεται με τον ίδιο τρόπο στην Παλαιά Ελλάδα και στις Νέες χώρες. Ποικίλλουν επίσης το εύρος και ο χώρος της απήχησης που έχουν οι κινήσεις αυτές, ή προέλευση των επιρροών που έχουν δεχθεί, ο χρόνος της ζωής τους και οι μεταλλαγές που έχουν υποστεί. Η διαμόρφωση επομένως μίας γενικής τυπολογίας είναι προς το παρόν θεμιτή μόνον ως υπόθεση, αφού δεν έχουν μελετηθεί ακόμα αρκετές ειδικές περιπτώσεις.

Οι αξιοποιήσιμες σήμερα πηγές, όχι πάντα γνωστές και προσπελάσιμες, είναι περισσότερες απ' όσες νομίζουμε. Τα αρχεία των διεθνών οργανώσεων και τα έντυπά τους, τα καταστατικά και οι έσωτερικοί κανονισμοί συλλόγων, ο τοπικός τύπος και οι τοπικές ιστορίες, τα σωζόμενα ιδιωτικά αρχεία και, γιατί όχι, η μνήμη των ανθρώπων που είναι ακόμη στη ζωή μπορούν να μας δώσουν πληροφορίες αρκετές για να διαμορφωθεί μια λιγότερο ή περισσότερο πλήρης εικόνα. Έπειδή πολλές από τις προσφερόμενες πηγές δεν είναι εύκολα προσιτές είναι απαραίτητη τόσο η καταλογογράφηση όσο και η δημοσίευση εκείνων τουλάχιστον που βοηθούν στον προσδιορισμό του θεωρητικού και οργανωτικού στίγματος των κινήσεων. Άλλωστε ο λόγος που εκφράζουν πρέπει να προσφέρεται αυτούσιος και συνεπώς εκμεταλλεύσιμος από πολλούς ερευνητές.

Τέλος ο μικρός συνήθως κύκλος ανθρώπων που πρωταγωνιστεί, ανεξάρτητα από την απήχηση των κινήσεων, επιβάλλει την αξιοποίηση της συστηματικής βιογραφίας, δεδομένου ότι η κοινωνική και η γεωγραφική προέλευση, οι σπουδές, η επαγγελματική ιδιότητα, τα ευρύτερα ενδιαφέροντα και η ιδιοσυγκρασία ακόμα των προσώπων είναι στοιχεία καθοριστικά.

Η πρακτική συνέχεια των διαπιστώσεων αυτών θα ήταν ένα ερευνητικό πρόγραμμα. Όσο τη στιγμή όμως που αυτό θα είναι εφικτό πρέπει να αρκεστούμε στην αισιοδοξία που προκαλεί το γεγονός ότι και οι δύο ερευνητές, των οποίων οι εργασίες παρουσιάστηκαν εδώ, είναι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι.

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ